

DE BRUGSE VOLTO SANTO

L. VAN BIERVLIET °

In de dom van Lucca (Toscanië, Italië) hangt een kruisbeeld dat volgens de legende door Nicodemus zou zijn gebeeldhouwd naar het model van de sporen op de lijkwade van Christus. Die gekruisigde Christusfiguur, zonder doornenkroon en gehuld in een lange tunica, staat sinds de middeleeuwen bekend als de Volto Santo. De devotie voor het beeld heeft zich sinds de 12de eeuw over Europa verspreid en er werden verscheidene kopieën van het heilig Kruis gemaakt. In Brugge bevond zich in de Speelmanskapel een geschilderde afbeelding van de Volto Santo uit het tweede kwart van de 15de eeuw. Bij de restauratie van het gebouw in 1968-69 gingen de laatste sporen ervan voorgoed verloren. Thans heeft A. Bergmans in een recente studie opnieuw aandacht aan die Brugse Volto Santo besteed¹. Het uitgangspunt van haar beschouwingen is een uitvoerig artikel in *Biekorf* uit 1913 door L. De Wolf². Aan de hand van die gegevens wordt het onderwerp opnieuw benaderd en getoetst aan iconografisch materiaal, o.a. een ongedateerde aquarel door Camille Tulpinck, bewaard in de bibliotheek van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel³. In haar betoog wijst de schrijf-

° Sint-Annarei 11, 8000 Brugge.

1. A. BERGMANS, *Van Lucca naar Brugge, een Volto Santo in de Speelmanskapel*, in : *Monumenten en Landschappen*, 12 (1993), afb. 6, p. 17-24.

2. L. DE WOLF, *De gewezen muurschildering uit de speelmanskapel te Brugge*, in : *Biekorf*, 24(1913) p. 17-119.

3. H. ROUSSEAU, *Catalogue des relevés exécutés par M. C. Tulpinck de peintures murales anciennes décorant divers monuments de la Belgique*, Brussel, 1926, p. 15, nr. 131, gepubliceerd door C. TULPINCK in: *La peinture décorative religieuse et civile en Belgique, aux siècles passés*, Brussel, z.d. [ca. 1906].

ster op de gelijkenis van de Brugse voorstelling met de Volto Santo uit Lucca. Verder wijdt ze uit over de volkse legende die in de Christusfiguur in lang gewaad het beeld van een vrouw ontwaarde en aldus oorsprong gaf aan de verering van de heilige Wilgefortis of Sint-Ontcommen. Tenslotte wordt een relatie gelegd tussen de muurschildering in de Speelmanskapel en het Luccese bankiersmilieu te Brugge, meer bepaald met de familie Rapondi. Eén van hen, Giacomo Rapondi, wordt als mogelijke opdrachtgever genoemd van het Franse handschrift met de 'Légende de Saint-Voult de Lucques' (ca. 1410), waarin een miniatuur van de Volto Santo. Hoewel de hypothesen als zeer aanneemlijk worden voorgesteld, moet alles nog worden bewezen en lijken enkele kritische bedenkingen het overwegen waard.

Beeltenis en verering

De Speelmanskapel op de hoek van de Beenhouwersstraat en de Speelmansrei te Brugge werd in 1421 gebouwd door de gilde van de speellieden of minstrelen. Halfweg de 19de eeuw werd op de noordmuur een schildering ontdekt die door J. Gailliard in 1854 werd gereproduceerd en een 'Santa Valba' werd genoemd⁴. Enige jaren later vormden de geschiedenis van gilde en van kapel het onderwerp van een uitvoerige bijdrage door D. Van de Castele⁵. Beide auteurs laten geen de minste twijfel bestaan over de voorstelling van de Volto Santo, waarvan het 'originael' zich 'te Lucques' bevond. Ook James Weale die de muurschildering op het eind van de jaren 1860 nog heeft gezien, spreekt resoluut over 'la Sainte Face de Lucques'⁶. Waarschijnlijk was zijn aandacht op het kunstwerk gevestigd door de Brugse schilder Renders die hem in 1866 een calque van de muurschildering had aangeboden voor de verza-

4. J. GAILLIARD, *Ambachten en neringen van Brugge*, Brugge, 1854, tegenover p. 180.

5. D. VAN DE CASTEELE, *Préludes historiques sur la gilde des ménestrels de Bruges*, in: *Annales de la Société d'Emulation*, 20 (1868), p. 53-90.

6. W.H.J. WEALE, *Bruges et ses environs*, 3de ed., Brugge, 1875, p. 249 en 4de ed., Brugge, 1884, p. 217.

meling van de Société archéologique⁷. Er was dus geen sprake van enige verwarring tussen de Volto Santo en de heilige Wilgefortis, die pas bij latere auteurs is gerezen, doch door L. De Wolf werd van de hand gewezen. Hij wist inderdaad op te merken dat in het laat-middeleeuwse Brugge een bloeiende devotie voor laatstgenoemde heilige bestond, die plaatselijk op 10 juli werd gevierd i.p.v. op 20 juli zoals in het Romeins martyrologium is aangeduid. Daarvan getuigt een eigentijds Brugs handschrift met een lofdicht voor Wilgefortis, ook Sint-Ontcommer genaamd⁸. Haar verering situeerde zich o.a. in het Sint-Janshospitaal zoals blijkt uit haar beeltenis aldaar, geschilderd door Hans Memling in 1480 op het drieluk van broeder Adriaan Reins.

A. Bergmans stelt dat de Volto Santo in het 15de-eeuwse Brugge een uniek voorbeeld is in de Zuidelijke Nederlanden. Het is inderdaad best mogelijk dat het tot nog toe het enig bekende voorbeeld is waarvan iconografische getuigenissen bewaard zijn gebleven. Het is echter aanneemlijk dat er nog andere voorbeelden zijn geweest. Toen de natie van Lucca in 1369 te Brugge werd opgericht, gold één van haar doelstellingen de belijdenis van de cultus van de Volto Santo. Voor die verering beschikten de Lucezen over een kapel in de kerk van het augustijnenklooster. Ongetwijfeld prijkte daar een beeltenis van de Volto Santo, die waarschijnlijk bij het vertrek van de natie uit Brugge werd meegevoerd. Ook de veronderstelling dat de verering door Luccese kooplieden alhier werd ingevoerd is niet zo evident. Even goed trokken onze Vlaamse kooplieden naar Italië, niet in het minst de pelgrims. Voor hen betekende Lucca een halte op de terugweg van Rome via Sienna om dan verder langs Piacenza over de Cenisberg in Avignon te belanden. De route staat nauwkeurig uitgestippeld in de zgn. Brugse Wegwijzer van ca. 1380. Daarenboven behoorde in de 14de-15de eeuw een tocht naar de Volto Santo te

7. Brugge, *Stedelijke Musea, archief Société archéologique, compte rendu des séances 1865-1912*, 8 maart 1866. Conservator S. Vandenberghe deelde ons mee dat dergelijke calque in de verzameling van de Stedelijke Musea niet meer aanwezig is en waarschijnlijk met andere 'gescheurde' rollen is verloren gegaan.

8. L. SCHARPE, *Oude Gebedenboeken*, in: *Biekorf*, 6(1895), p. 259-260; - J. GESSLER, *De Vlaamse baardheilige Wilgefortis of Ontcommer*, Antwerpen, 1937, p. 107-111.

Lucca tot de strafbedevaarten in de Nederlanden⁹. Daarvan kunnen we voor het oude graafschap Vlaanderen enkele concrete voorbeelden geven. Zo werd bij grafelijke zoending tot beslechting van de vete Alyn-Rym te Gent, de 'knapen' van Goswyn Rym opgelegd om op 29 augustus 1362 'te purren ten heleghe cruce te Luken'¹⁰. In Ieper werd op 6 januari 1370 Clais Belle als straf opgelegd: 'eene pelgrimage ten Helighen Cruce te Lukes'..'te porren halfmaerte'¹¹. Het boek van de audiëntiën vermeldt te Male op 4 mei 1377, de veroordeling van Fierin Odevare wegens verwondingen van Lodewyc de Boorghere, tot het betalen van een geldboete en 'eene pelgrimage te doene ten heleghe cruce te Lukes [...] up den ban van 2 jaren'¹². Er mag dus niet worden over het hoofd gezien dat de Volto Santo naast tal van andere vreemde devoties in onze gewesten bekend was en dat de afbeelding ook op pelgrimstekens werd ingevoerd. Oude teksten vermelden soms een bedevaart naar Sint-Martinus te Lucca, waarmee eveneens de Volto Santo wordt bedoeld. Immers het beeld staat opgesteld in een kapel van de Duomo, die toegewijd is aan Sint-Martinus. Het is ook opvallend dat er steeds over het 'heilig Kruis van Lucca' wordt gesproken, waardoor het bestaan van een Vlaamse verering bevestigd wordt. In dat verband is het wellicht ook nuttig erop te wijzen dat 'heilig Aanschijn' als vertaling van 'Volto Santo' misschien verwarring kan stichten. Immers, traditioneel wordt met het heilig Aanschijn, de Santo Sudario of Vera Effigies te Rome bedoeld, in de volksmond ook 'Veronika' genoemd, die in Vlaanderen alom werd vereerd¹³.

Opdrachtgevers

Schrijfster van hogervermeld artikel voert aan dat de aquarel door C. Tulpinck aan de vroegere vorsers onbekend was. Zij was inderdaad

9. J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, Assen, 1978, p. 53, 184, 243.

10. *Messenger des sciences historiques*, 1850, p. 120-124.

11. P. DE PELSMAEKER, *Registres aux sentences des échevins d'Ypres*, Brussel, 1914, p. 161.

12. N. DE PAUW, *Bouc van der Audiencie*, dl.II, Gent, 1903, p. 902, 972.

13. M. MEERTENS, *De godsvrucht in de Nederlanden*, dl. II, Antwerpen, 1931, p. 70-80; A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, p. 11-12.

reeds gepubliceerd vóór L. De Wolf in 1913 over de muurschildering in *Biekorf* schreef en daarover geen gewag maakte. Hij illustreerde zijn artikel met een oude lithografie door J. Petyt, die op de calque van Renders steunde en reeds door D. Van de Castele in 1868 was uitgegeven. Bij het aandachtig bekijken van de prenten door Renders en Tulpinck vallen slechts enkele minieme verschillen op: nl. in de versiering van de achtergrond die bij Tulpinck wat magerder uitvalt en van het rechterschoeisel van de Christusfiguur evenals van de hopen en schoenen van de schenkersfiguren. Ook de vorm van de banderollen is gewijzigd en leunt aan bij de tekening in het boek van J. Gailliard uit 1854. Het lijkt ons niet onbelangrijk daarbij naar twee details te verwijzen die zowel bij de afbeelding Renders als bij Tulpinck verloren zijn gegaan doch op de oudste tekening duidelijk herkenbaar zijn. Het betreft de weegschalen die door A. Bergmans terecht met het beroep van bankier of geldwisselaar worden in verband gebracht. Op de oudste prent (1854) draagt alleen de schenkersfiguur rechts deze emblemen, die bij nader toezien geen deel uitmaken van de mouwen, doch als attribuut door de schilder op de armen als het ware zijn geapliceerd. Daartegenover prijkt op de borst van de linkerfiguur een schildje. Zowel het een als het ander zijn op de latere afbeeldingen gewijzigd: beide schenkersfiguren kregen brede zakmouwen telkens met weegschalen versierd en het schildje 'verwaterde' in een borstspeld. Bij Tulpinck verloren de figuurtjes er zelfs een been bij. Deze vaststellingen verstevigen onze (logische) indruk dat de muurschildering in grotere staat van verwerking was bij de 'reproductie' door Tulpinck dan bij de vroegere weergaven, waardoor de tekening van 1854 misschien wel de meest betrouwbare is i.p.v. 'de meest onnauwkeurige' zoals door A. Bergmans wordt gesteld.

De veronderstelling van een relatie tussen de Speelmanskapel en de in Brugge verblijvende Lucezen is vanzelfsprekend verleidelijk, doch is niet bewezen. Inderdaad woonden ca. 1400 enkele voorname bankiersfamilies uit Lucca te Brugge: Guinigi, Rapondi en Forteguerra¹⁴. De identificatie van de opdrachtgevers van het Franse handschrift, *Légende de Saint-Voult de Lucques* (ca. 1410) met leden van de familie Rapondi maakt de neiging om de Brugse muurschildering

14. A. VANDEWALLE en N. GEIRNAERT, *Brugge en Italië*, in: *Brugge en Europa*, Antwerpen, 1992, vrnrl. p. 188-194.

met dezelfde in verband te brengen, natuurlijk nog aantrekkelijker, zoals A. Bergmans ook poogt te doen. De familiebanden en de uitbating van het Brugse kantoor liggen evenwel iets anders en iets ingewikkelder dan wordt voorgesteld. Sinds ca. 1365 hield Guglielmo Raponi een kantoor in de Naaldenstraat. Hij was een vennoot van zijn broer Jacopo in Lucca en van zijn andere broer Dino in Parijs, die als een soort familievader optrad en aan het hoofd van het 'familiebedrijf' stond. Laatstgenoemde kwam geregeld naar Brugge om een oogje in het zeil te houden. Vanaf 1381 werden daar de namen van Andrea en Giovanni vermeld, respectievelijk een broer en een neef van Dino Raponi. Toen de neef niet aan de 'zakelijke' verwachtingen beantwoordde, werd hij door oom Dino onterfd en in 1392 vervangen door Filippo, de jongste van de broers Raponi. Als reactie richtte Giovanni een concurrerende firma op, samen met twee neven, Guglielmo en Marco Cenami. Hoewel Dino Raponi hoofdzakelijk in Parijs verbleef bezat hij in 1384 in de Kuipersstraat te Brugge het huis genaamd 'Cruus van Luuc', waar Filippo in 1416 een nieuwe woning liet optrekken. Eerstgenoemde dankt vooral zijn bekendheid als hofleverancier, raadsheer en bankier van de Philips de Stoute en van Jan zonder Vrees. Zo voorzag hij ca. 1400 de hertogelijke bibliotheek van enkele prachtig verluchte handschriften. Hij stierf in 1415 te Brugge en werd in de Sint-Donaaskerk begraven. Hij staat ook bekend als weldoener van de Eekhoutabdij. Uit erkentelijkheid werd hij in de hertogelijke kapel te Dijon met zijn beeltenis vereeuwigd, die onmiskenbaar een gelijkenis vertoont met de schenkersfiguren van de Brugse Volto Santo¹⁵. Het is een niet onbelangrijk gegeven, die in voornoemde bijdrage over het hoofd werd gezien. Als mogelijke opdrachtgevers van de muurschildering in de Speelmanskapel lijken Dino en zijn broer Filippo, evenals de andere familieleden evenwel iets te vroeg in Brugge te zijn opgetreden. Jacopo was er alleen bij naam vertegenwoordigd terwijl er van een Giacomo nergens sprake is. Bovendien valt bij geen van allen enige relatie met de Speelmans- of Pyperskapel te bespeuren. De keuze van de huisnaam met de referentie naar de Volto Santo, is evenmin een argument om

15. R. DE ROOVER, *La Communauté des Luquois à Bruges de 1377 à 1404*, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 86 (1949) vnl. p. 37-41, met afbeelding van het portret in Dijon.

de opdracht voor de muurschildering te staven. In analogie verwijzen we naar de meermaals gebruikte 'Veronike' ¹⁶.

Als we even doordenken vinden we gemakkelijk andere mogelijke kandidaten als schenkers van de muurschildering van de Volto Santo, niet in het minst Giovanni Arnolfini. Precies één jaar vóór de bouw van de Speelmanskapel dook deze eveneens fameuze Lucees in het handelsmilieu te Brugge op. In 1434 werd hij schoonzoon van de hoger genoemde Guglielmo Cenami. In 1442 verwierf Giovanni het poorterschap van de stad. Hij werd een invloedrijk raadsheer van Philips de Goede, die in tegenstelling tot zijn voorgangers dikwijls in Brugge verbleef. Daarbij was Arnolfini maistre d'ostel van het Prinsenhof, vlakbij de Speelmanskapel. Met zijn broer Michael, die als bankier eveneens te Brugge was gevestigd, stichtte Giovanni in 1472 een fondatie in de kapel van de Lucezen bij de augustijnen. Na zijn dood werd Giovanni Arnolfini begraven bij de Rijke Claren Urbanisten in de kapel van het heilig Kruis, waarmee wellicht de Volto Santo werd bedoeld. De luxueuze geschenken waarmee hij zijn minnares overstelpte evenals zijn bestellingen aan Jan van Eyck en aan dichters van zijn tijd, getuigen van zijn rijkdom en kunstzinnigheid ¹⁷. Bovendien blijkt Giovanni ook een muzikliefhebber en wordt hij als de opdrachtgever van het zgn. Lucca-manuscript aangezien. Dit te Brugge vervaardigd koorboek werd aan de dom van Lucca geschonken onder het ambtstermijn van de melomane bisschop Stefano Trenta, die met Arnolfini bevriend was. In diezelfde periode werd aldaar een kathedraalkoor gesticht door een andere vriend van Arnolfini, nl. de edelman Nicolao da Noceto ¹⁸. Deze gegevens in acht genomen, zijn Giovanni en Michael Arnolfini grotere kanshebbers als schenkers van de muurschildering in de Speelmanskapel, dan de telgen van de familie Rapondi. Doch daarmee is nog niets bewezen. Deze overwegingen bij de interessante bijdrage door A. Bergmans bewijzen wel de complexiteit van de studie, waarover nog verder onderzoek moet gebeuren.

16. A. VIAENE, *Figuratieve vroomheid in de oude Brugse huiskamer*, in : *Biekerf*, 1963, p. 271-273.

17. E. STRUBBE, *Een episode uit het leven van Giovanni Arnolfini*, in : *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 89 (1952) p. 67-81.

18. I. BOSSUYT, *Brugge en het Europees muziekleven*, in : *Brugge en Europa*, Antwerpen, 1994, p. 268.